

فصلنامه پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی
سال سوم، شماره هشتم، تابستان ۱۳۹۷، ص ۱۷۶-۱۵۵

تأملی بر نسخ خطی آثار سعدالدین احمد انصاری^۱

پرویز صفرعلی^۲

دانشجوی دکتری زیان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور مرکز تهران

دکتر علی زمانی‌علویجه^۳

دانشیار زیان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور مرکز اصفهان

دکتر فاطمه کوپا^۴

استاد زیان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور مرکز تهران

دکتر فاطمه معین‌الدینی^۵

دانشیار زیان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور مرکز کرمان

چکیده

مطالعه و بررسی دقیق نسخه‌های خطی جنبه‌های مختلف اجتماعی سیاسی و گرایش‌های فکری عقیدتی و فراز و فرد و تحولات فرهنگی ادبی هریک از دوره‌های تاریخی را نمایان خواهد ساخت. با توجه به همجواری و میراث مشترک فرهنگی بین ایران و سرزمین‌هایی چون افغانستان، زبان فارسی در این مناطق گسترش فراوانی یافته و آثار بسیاری به زبان فارسی در این مناطق تهیه شده است. افغانستان از دیرباز یکی از کانون‌های نسخه‌پردازی و

تاریخ پذیرش: ۹۷/۲/۲۷

۱ تاریخ وصول: ۹۶/۱۱/۱۸

۲ parviz_47@yahoo.com

۳ zamananialavijeh@yahoo.com

۴ f.kouppa@yahoo.com

۵ fampnuk@yahoo.com

کتابت نسخه‌های خطی به زبان‌های فارسی و عربی بوده است و یکی از شاعرانی که نسخ خطی آثارش نماینده اهمیت و نقش مؤثر او در ترویج زبان و ادب فارسی در ایران و افغانستان است، سعدالدین احمد انصاری است. وی در قرن دوازدهم هجری می‌زیسته و نسخه‌های خطی فراوانی از ایشان در اطراف و اکناف جهان وجود دارد که با شناساندن آنها می‌توان آگاهی بیشتری درباره شخصیت و سبک و سیاق این شاعر به دست آورد. تحقیق حاضر که با هدف بررسی نسخ خطی آثار شیخ سعدالدین احمد انصاری انجام یافته، از نظر زمانی یک پژوهش تاریخی و از نظر روش پژوهش، توصیفی و تحلیلی است و روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش کتابخانه‌ای و میدانی است. تحقیق حاضر به شیوه تحلیل کیفی اطلاعات انجام شده است. پژوهش حاضر ضمن معرفی و بررسی نسخه‌های خطی آثار سعدالدین انصاری، تفکر عرفانی و مختصات و ساختار نسخ خطی آثار انصاری، چهره واقعی ایشان را آشکار می‌سازد.

واژه‌های کلیدی

نسخ خطی، آثار، شیخ سعدالدین انصاری، شور عشق.

۱. مقدمه

شعر و ادب فارسی علاوه بر مرزهای داخلی در خارج از مرزهای جغرافیایی ایران نیز مورد توجه بوه و افغانستان یکی از مراکز مهمی است که بیش از هزار سال، زبان ادب فارسی در آنجا رواج و پیشرفت داشته و شاعران و نویسندگان زیادی را تقدیم فرهنگ و ادب فارسی کرده است.

در افغانستان، دو تحول عمده در حوزه ادب این کشور رخ داده است: یکی در حدود سال ۱۸۵۰ به این طرف، زمانی که آثار ادبی در هند به چاپ می‌رسید و بعدها چاپخانه‌های

کابل، بخارا، خجند و تاشکند هم در دسترس ادیبان افغان قرار گرفت، و تحول دوم در آغاز سده بیستم به وقوع پیوست؛ زمانی که تأسیس چاپخانه در کابل، انتشار روزنامه را ممکن ساخت (کهزاد، ۱۳۸۳).

نسخ خطی فراوانی به زبان فارسی در اطراف و اکناف جهان وجود دارد که با شناساندن آن‌ها می‌توان آگاهی بیشتری از زبان و ادب فارسی و فرهنگ فارسی‌زبانان یافت. نسخه‌های خطی بازگوینده گذشته درخشان فرهنگ و زبان هر ملتی است (مایل هروی، ۱۳۷۳). افغانستان امروز از دیرباز یکی از کانون‌های نسخه‌پردازی و کتابت نسخ خطی بوده است. نسخه‌های بازمانده از دوره غزنویان بهترین سند هنرمندی و و دانش نیاکان ماست (تسییحی، ۱۳۸۴).

شیخ سعدالدین احمد انصاری (پادشاه صاحب)، که نسخ خطی آثارش نماینده اهمیت و نقش مؤثر او در ترویج زبان و ادب فارسی در ایران و افغانستان است، از جمله عرفای عهد خود و صاحب کمالات باطنی و تصنیفات عرفانی است. ایشان از شاعران چیره‌دستی است که کاخ بلند قالب‌های شهر کهن فارسی را از جهات گوناگون در هم شکسته و هنجارشکنی‌های او در قالب شعر فارسی بی‌سابقه است و در بخش‌های مختلف جلوه می‌کند (جوکار و دیگران، ۱۳۹۳).

شیخ کثیر التصانیف بود؛ از جمله تصنیفاتش نسخه خطی کتابی موسوم به *عین الحقیقه* حاوی ۲۲۵ صفحه پانزده سطری می‌باشد که از آغاز تا انجام، متضمن علم تصوف و معرفت است. فهرست تألیفات شیخ سعدالدین را که آمیخته به نظم، آیات و احادیث است، قریب ۳۲ مورد، مشتمل بر هفت دیوان، دو مثنوی و... برشمرده‌اند. بیشتر کتاب‌ها و مقالات او به زبان فارسی است با این حال برخی از آثار وی از جمله کتاب *معدن وحدت* و رساله‌هایی چون *درود تاتار شریف*، *حبل‌المتین* و *رساله خواص* به زبان عربی نوشته شده‌اند (جوکار و دیگران، ۱۳۹۳). از دیگر آثار خطی انصاری می‌توان به نامه‌هایی ایشان اشاره کرد که در

جواب عرایض و سؤالات عزیزان و بزرگان اطراف عالم از بلخ، بخارا، سمرقند، کشمیر و کامه نوشته شده و تعداد آن‌ها در حدود ۷ نامه نقل شده است (کاشفی، ۱۳۹۰).

شیخ سعدالدین احمد انصاری در اوایل حال نزد والد بزرگوار خود تا نوزده سالگی تحصیلات علوم ضروریه نموده هنوز چندی نگذشته بود که وجد و جذبہ دامگیرش شد (مایل هروی، ۱۳۷۳) و با سپری شدن نه سال، راهی بیت‌الله شد (انصاری، ۱۳۸۹). او بعد از اینکه مناسک حج را در بین سال‌های ۱۱۶۹ تا ۱۱۷۳ به جا آورد، به وطن برگشت و تا آخر عمر به ارشاد خلق پرداخت (مایل هروی، ۱۳۷۳).

انصاری از عرفای قرن ۱۲-۱۳ق، در سال ۱۱۴۰ق در ده یحیای کابل، دیده به جهان گشود و در سال ۱۲۲۵ق در همان جا چهره در خاک کشید (انصاری، ۱۳۸۹).

۲. بیان مسئله و پرسش‌های تحقیق

آرشیف ملی افغانستان با حدود هشت هزار نسخه بزرگ‌ترین گنجینه نسخ و اسناد خطی در کشور است؛ با این‌همه متأسفانه این مرکز در میان آرشیف‌ها و مخازن نسخ خطی منطقه جایگاه مناسبی ندارد. علت عمده این امر، نخست شمار پایین نسخ خطی در این مجموعه و زنده نبودن این مرکز است به این معنا که آرشیف ملی افغانستان فقط محل نگهداری و استراحت نسخه‌هاست و در مقایسه با دیگر کشورها، محل رجوع و رفت‌وآمد محققان نیست (منزوی، ۱۳۹۵).

یکی از شاعران کلاسیک ادب فارسی، شیخ سعدالدین احمد انصاری است که ایشان را تصانیف بسیار در عمل تصوف و حقایق است، اما از آنجا که در مقام فنا، بی‌نامی و بی‌نشانی بوده‌اند و در رسایل خویش اسم خود را موسوم نکرده و در هر کتاب به اسم دیگری شهرت دارد، سبب شده است تا از این شاعر عارف و آثارش اطلاعات اندکی به صورت جسته‌گریخته در لابه‌لای برخی از آثار و نسخ خطی به‌جامانده از ایشان به دست

آید (کاشفی، ۱۳۹۰).

درباره شخصیت عرفانی، علمی و ادبی احمد انصاری به صورت پراکنده در برخی کتاب‌ها، اطلاعات ارزشمندی ذکر شده است که البته یا ناقص‌اند یا درباره وی اغراق کرده‌اند. بخش بزرگی از شناخت ما درباره او از مطالعه آثار نسخ خطی فراهم می‌شود (خلیل، ۱۳۳۴). با توجه به ذکر آثار و نسخ خطی فراوان انصاری در مصادر و منابع قدیمی، به نظر می‌رسد وی جایگاه والایی در میان ادیبان و شاعران و عرفا داشته باشد و از آنجا که بسیاری از آثار و نسخ خطی وی ناشناخته مانده، شایسته است در این باره تحقیقی همه‌جانبه صورت گیرد.

به هر حال، مطالعه آثار شیخ سعدالدین نشان می‌دهد که ایشان نمونه‌هایی از قالب‌های شعر کلاسیک فارسی ارائه کرده که حتی بعضی از آن‌ها، از نگاه قالب، مانند شعر شاعران معاصر حوزه ادب فارسی است، اما به سبب جدایی مرزهای سیاسی دو کشور ایران و افغانستان، از یک سو و نیز به دلیل وجود ابهاماتی درباره شخصیت و به‌ویژه آثار و نسخ خطی به‌جامانده از سعدالدین احمد انصاری، در حوزه شعر فارسی ایران، حتی از آن آگاهی اندکی هم وجود ندارد. این پژوهش حاضر بر آن است که در یک بافت پژوهش‌محور، آثار شیخ سعدالدین احمد انصاری را معرفی، شخصیت عرفانی و ادبی او را تبیین و پژوهشی نوین در آثار خطی وی به دست دهند.

پرسشی که این پژوهش آن است که بررسی نسخ خطی آثار انصاری در روند معرفی و تبیین شخصیت عرفانی و ادبی وی تا چه اندازه می‌تواند تأثیرگذار باشد؟

۳. اهداف و ضرورت تحقیق

نسخ خطی یکی از بهترین مشخصه‌ها برای معرفی اصالت پیشینه فرهنگی کشورها در دنیاست. بر همین اساس اطلاع‌رسانی در این حوزه برای عموم مردم و داشتن شناخت اولیه از نسخ خطی ضروری است. هرچه زمان می‌گذرد، سندیت و صحت نوشته‌های نسخ خطی

به‌ویژه در حوزه علوم مختلف بیشتر اثبات می‌شود (افشار، ۱۳۷۶، ج ۱۶: ۱، دیباچه). با توجه به اهمیت و گسترش روزافزون علم نسخه‌شناسی و پیشرفت علم در جهان، لزوم به خدمت گرفتن فناوری جدید برای شناخت انواع کاغذ، مرکب، خطوط و... و ضرورت تغییر و تعمیق دیدگاه نسخه‌شناسی از پیش احساس می‌شود. یافتن جزئیات کوچک در این زمینه، قدم بزرگی در تهیه کتاب‌شناسی و آثار علما و دانشمندان است. در نسخه‌شناسی نسخ خطی، شناخت امضا و خطوط مؤلفان، دانشمندان و علما و مهرها و سجع آنها، تملک نامه‌ها و وقف‌نامه‌ها و... گویای سرگذشت پرفرازونشیب نسخه خطی و اصالت آن است و لزوم توجه هرچه بیشتر در این زمینه را می‌طلبد (افکاری، ۱۳۸۱).

با وجود همه تلاش‌هایی که در سال‌های اخیر برای شناسایی و احیای گنجینه‌ای مکتوب در ایران‌زمین و افغانستان تحقق و تتبع در آنها انجام گرفته و هزاران کتاب و رساله ارزشمند، احیا، تصحیح و یا منتشر شده است، هنوز رساله‌ها و کتب خطی بسیاری در کتابخانه‌های داخل و خارج کشور موجود است که ناشناخته مانده و منتشر نشده است. نسخ خطی گنجینه‌ای از اطلاعات پنهان است که بار معنایی و اطلاعاتی فراوانی را در خود نهفته دارند و بسیار قابل تأمل و بررسی هستند. بررسی نسخ خطی فارسی نه تنها میراث ادبی افغانستان کنونی و ایران، بلکه میراث فرهنگی و تاریخی ملل خاورمیانه و هند را نیز در بر می‌گیرد. نسخ خطی فارسی از نظر محتوا منابع ارزشمندی برای پژوهش و یادگیری تاریخ اجتماعی و سیاسی، زبان و ادبیات و علوم دیگر در سده‌های پیشین به شمار می‌آیند (مایل هروی، ۱۳۷۳).

با توجه به اینکه درباره معرفی آثار خطی انصاری به‌رغم ضرورت و اهمیتی که دارند، تحقیق یا مطالعه‌ای جدی صورت نگرفته و در مورد آثار ایشان اطلاعات زیادی وجود ندارد، لزوم پرداخت به معرفی آثار خطی انصاری و ضرورت انجام تحقیقی گسترده در این باره از جنبه‌های گوناگون نسخه‌شناسی و کتاب‌شناسی نمایان است (منزوی، ۱۳۹۵).

۴. روش تفصیلی تحقیق

تحقیق حاضر که با هدف بررسی نسخ خطی آثار شیخ سعدالدین احمد انصاری انجام یافته،

از نظر زمانی یک پژوهش تاریخی و از نظر روش پژوهش، توصیفی و تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای و میدانی بوده و روش تحلیل اطلاعات در آن به شیوه تحلیل کیفی اطلاعات انجام شده است. در این پژوهش با بازخوانی و تحلیل متون تاریخی به شیوه توصیفی تحلیلی و با مراجعه به قدیمی‌ترین مصادر در دسترس و نیز کتاب‌های چاپ‌شده سعدالدین احمد انصاری و همچنین نسخ خطی آثار او، پژوهشی کامل در آثار وی صورت گرفته و سپس در حد وسع این جستار به خوانش آثار پرداخته و گزارشی از محتوای آن‌ها ارائه شده است.

۵. پیشینه تحقیق

بررسی پیشینه نظری پژوهش نشان می‌دهد تنها برخی از پژوهشگران درباره نسخه‌های خطی آثار شیخ سعدالدین احمد انصاری، مقاله‌هایی نوشته‌اند که تعداد و حجم آن‌ها ناچیز است؛ مهم‌ترین آن‌ها «شرح حال انصاری» نوشته محمد ابراهیم خلیل احمد الجامی (۱۳۳۵) است. رساله‌ای در این خصوص در مجله *آریانا* هم به چاپ رسیده است. وزیر علی کاتب شرحی جداگانه بر غزلی از دیوان انصاری کتابت کرده و محمدصابر انصاری (۱۳۷۸) گزیده‌ای از دیوان شور عشق را در نشریه *آرش* انتشار داده است.

عزیزالدین وکیلی فوفلزایی در پژوهشی که انجام داده است نشان می‌دهد نسخه‌ای از *نشاة القدس* در کابل بوده که این نسخه مهر شیخ سعدالدین احمد انصاری را دارد. در پذیرش گفتار فوفلزایی تنها مانعی که وجود دارد این است که *نشاة القدس* در سال ۱۲۲۶ق به پایان رسیده است یا لااقل در آن ذکر وفات شیخ موجود است. پس چگونه نسخه‌ای از آن در حین حیات شیخ تهیه شده است که مهر او را دارد؛ مگر اینکه نسخه به دست اخلاف شیخ رسیده باشد و آنان مهر شیخ را که نزد آنان بوده، زده باشند.

در پژوهشی دیگر، محمد ابراهیم خلیل افغانی (۱۳۳۵ش) خلاصه‌ای از *نشاة القدس* را تهیه کرده و با عنوان یک مرد بزرگ در کابل به چاپ رسانده است. محمدقاسم دهنوی که

مرید شیخ بود، کتاب *عین‌العشق* را در باب عشق و عرفان نگاشته و به پیر خود پیشکش کرده است. نام محمد قاسم دهنوی در *نشأة‌القدس* هم آمده است و نسخه خطی کتاب *عین‌العشق* در کتابخانه گنج‌بخش (ش ۸۷۷۰) موجود است (مشترک، ۱۷۰۹/۳). نتایج تحقیق آذرشب و محمدی (۱۳۹۶) در مطالعه‌ای که با عنوان پژوهشی درباره آثار و نسخ خطی ابوالفضل میکالی انجام دادند، نشان داد با توجه به ابهاماتی که درباره شخصیت و به‌ویژه آثار امیر ابوالفضل میکالی وجود دارد، بیان مختصرگونه‌ای از محتوای آثای خطی میکالی و ابهامات موجود در آثار وی را تبیین می‌کند.

به هر حال مجموعه نظریاتی که در این مطالعه آورده شده‌اند، تلاش ادیبان و اندیشمندان حوزه ادبیات فارسی در تبیین نسخه‌های خطی است. با این حال کمتر پژوهشی بوده است که به مطالعه نسخه‌های خطی آثار شیخ سعدالدین به‌طور اخص بپردازد. بنابراین انجام پژوهش حاضر با هدف معرفی نسخه‌های خطی آثار سعدالدین انصاری می‌تواند در حوزه ادب فارسی بی‌سابقه یا کم‌سابقه و حائز اهمیت باشد.

۶. شرح حال شاعر

مولانا شیخ سعدالدین احمد بن مولانا عبدالغفار بن مولانا عبدالعزیز بن مولانا عبدالکریم برکی انصاری است که نسب ایشان به حضرت معاذ جبلی خزرج انصاری رضی الله تعالی عنه می‌رسد. در کتاب *نشأة‌القدس* آنجا که ذکر از نسب می‌کند، چنین آمده است: «چون والده ماجده مولانا عبدالکریم سیده بوده‌اند از اولاد حضرت امام زین‌العابدین رضی الله تعالی عنه لهذا مولانا عبدالکریم هم نسب سیادت داشته‌اند و هم نسب انصار و از مولانا عبدالکریم بالاتر پشت بر پشت انصار بوده‌اند» (انصاری، ۱۳۸۹).

مولانا سعدالدین احمد انصاری علوم متدوال زمان خویش را نیکو می‌دانست و آثار شاعرانی چون عطار، مولوی، حافظ، ابن عربی و سایر بزرگان عرفان را پیش چشم داشت و

در بین آن‌ها به مولوی و حافظ بیشتر علاقه‌مند بود و در جای جای سخنان، ایشان را نقل و نقد کرده و از خوان احساس ایشان بهره‌مند شده است (جوکار و همکاران، ۱۳۹۵). در طریقه جلیله، چهریه، غوثیه، مهتدیه خلوتیه و چشتیه سلوک نموده و از این طریق فتوحات کثیره از فیوض حضرات الهیه مشاهده کرده است و هم به اذن ایشان معتکف مسجد همایون رسالت پناهی^(ص) شده و در آن اعتکاف او را گشودی از فتوح روضه سالار انبیا^(ع) آمد و اسرار غامضه بر وی مکشوف گشت چنان‌که رساله‌ای مسمی به کشف المحققین در آن اعتکاف و مسجد معلی، تصنیف کرده است.

مولانا در مقطع غزلی می‌فرماید:

شور عشقم حدیث قدسی دان کلماتی ست مختصر از دوست

مسلك سلوک این عارف چون عرفای متقدمین مقام (همه اوست) یا توحید و جوی می‌باشد که اکثر غزلیاتش حاوی بر آن است و غزلی کامل با این قافیه و ردیف دارد که مطلع آن این است:

برآمد از نفس آتشین من همه اوست مبین که غیر بود همنشین من همه اوست

چون منبع شاعری این طریقه از علوم باطن و تصفیة قلب و تقویة روح است، غزلی سراپا به قافیه و ردیف تصوف در حرف فاء این دیوانش می‌باشد که نقل ابیاتی از آن در اینجا مناسبت تمام دارد:

ای رفته کران از صف مردان تصوف لب خشک شدی از می جوشان تصوف

در مطبخ دونان دنی رفته مگس‌وار یکدم ننشستی به سر خوان تصوف

ذکر لب و دندان نه همین لقمه‌خوری گشت رو ذکر بخوان از لب و دندان تصوف

و همچنان مقام فنا فی الله را در غزلی به صراحت بیان می‌دارد که مطلعش این است؛

نی مغز نه استخوانی گوشت نه پوست در هستی من نماند جز هستی دوست

و در مقطع غزل دیگری می‌گوید:

شور عشق من که در وی قصه‌های معنوی است پیش نافهمان معنی شعر و افسون آمده

۷. ذکر آثار، اشعار و نمونه کلام

شیخ سعدالدین علاوه بر علم، فضل، شور و وجد، کسب تصوف، معرفت، طبع موزون و ذوق تصانیف هم داشته و کتب زیاد در علم تصوف، معرفت و حقایق دارد که به عقیده بعضی به ۲۴ کتاب و به عقیده اکثر زیاده از آن است چنان‌که در یک بیاض خطی که اکثر اوراقش از بین رفته منظومه از طبع صفا و زیبای میر قطب‌الدین تخلص فارغ پسر آن بزرگوار به ملاحظه رسید که قصه تاریخی سمرقند را به نظم روان و سیلس ساخته در اواخر که ذکر از پدر عالی‌مقدار خود می‌کند، بیتی راجع به تصانیفش چنین سروده است:

که تصنیفات او سی و چهار است به شور عشق نامش آشکار است

از جمله کتاب‌هایی که نسخ خطی آن نزد علاقه‌مندان پیدا می‌شود بدین قرار است: شور عشق، شورش عشق، جوش عشق، جوشش عشق، سوز عشق، ساز عشق، نیرنگ عشق، فرهنگ عشق، آهنگ عشق، عین الایمان، کشف المحققین، تفسیر معدن الاسرار، معیار الکشوف، مرآت الجمال، حسن فروش.

از این دو کتاب آخر، در کشف بیان مراتب توحید در رساله کشف المحققین نام برده شده است اما در کتاب نشاة القدس چنین می‌آورد: این کتاب مؤلفه مصطفی ابن محمد ابراهیم الهروی المتخلص به مخلص است که از اخض مخلصان و ارادت کیشان بوده و تألیف آن را در سنه ۱۲۲۳ق به خواهش اکثر مخلصین به خصوص احمدخان و اجازه خود شیخ نموده است.

۷-۱. دیوان شور عشق

سعدالدین احمد در بعضی مواضع کتاب، غزل‌های خود را شرح می‌دهد. شیخ سعدالدین

در دیوان به استقبال شاعران دیگر هم رفته، از جمله مخمسی در استقبال از غزل خواجه حافظ دارد و مثنوی رازنامه را در انتهای دیوان آورده است. شیخ سعدالدین انصاری در غزلیات، شیخ قدوسی و شیخ قدوسی تخلص دارد. همچنین در کتاب رازنامه، شیخ سعدالدین انصاری علاوه بر متون نثر عرفانی در مخارج حروف در باب نفس چند مثنوی عرفانی در محور مختلف عروضی آورده است. کتاب دیوان شور عشق و ملحقات آن ۵۳۸ صفحه است و کتابت آن در غره ربیع‌الثانی ۱۳۲۸ق در کابل انجام یافته است.

۱-۱-۷. معرفی نسخه دیوان شور عشق

نسخه اول: دیوان شور عشق نسخه مجلس به شماره ۹۵۵۶ است که دارای ۴۰۰ صفحه بوده و نسبت به نسخه اصلی، بخش‌هایی از جمله مقدمه‌های نخست و شرح حال شاعر و همچنین رازنامه آخر کتاب را کسر داشته و جابه‌جایی و اغتشاش در صفحه‌ها دیده می‌شود. نسخه دوم: دیوان شور عشق نسخه گنج‌بخش پاکستان به شماره ۱۵۳۱۱ که توسط یکی از نوادگان سعدالدین احمد انصاری به نام میر اکبر ولد میر قیام‌الدین کتابت شده، سال کتابت ۱۳۲۸ق است و در این پژوهش به‌عنوان نسخه اساس در نظر گرفته شده است؛ زیرا هم در ۵۳۸ صفحه کامل‌تر است و هم توسط یکی از نوادگان سعدالدین احمد نوشته شده که قطعاً به نسخه اساس موروثی خانواده دسترسی داشته است. سوم اینکه نسخه علاوه بر متن دیوان شور عشق، رساله رازنامه و چند مثنوی عرفانی در محور مختلف را با خود دارد. و چهارم اینکه نسخه مجلس دارای اغتشاش و افتادگی است. نسخه دوم که در تصحیح و مقابله از آن استفاده می‌شود در تاریخ ۱۳۰۲ به دست وزیر علی کاتب نوشته شد و تاریخ قرائت و سماعت آن نیز در سال ۱۳۰۳ می‌باشد. و هر دو نسخه با شعر زیر آغاز یافته است.

اول به نام آنکه به هر ذره نام داد سرمایه وجود به هر خاص و عام داد

۲-۷. کشف المحققین

این رساله را چنان‌که در آغاز آن می‌آورد، در سنه ۱۱۷۰ق در حرم محترم حضرت سید

عالم صلی الله علیه و سلم در مابین روضه مقدس و منبر معلی تألیف کرده و تخلص خود را در منظومات آن بی‌نشان آورده و می‌نویسد: «این رساله را به کشف المحققین من حجاب حضرت سید المرسلین صلی الله علیه و سلم نام نهادم. از آنکه مأمور به الهام بودم، به امر او سبحانه تعالی و حضرت رسول الله صلی الله علیه و سلم.» مطالب این کتاب کشف معضلات و محجوبات و اسرار است که جز عرفای دیگری را پی بردن به آن محال است و تقسیم عناوین و موضوعات این رساله کشف است؛ مثلاً ۱. کشف در بیان هویت، ۲. کشف در شأن هویت، ۳. کشف اخلاق او تعالی عزوجل، هکذا به همین اسم و ترتیب، بیشتر مطالب به نثر و گاه‌گاه به نظم از مکاشفات بیان شده است.

۳-۷. نشاة القدس

نسخه خطی نشاة القدس تألیف مصطفی بن محمد ابراهیم هروی متخلص به «مخلص» در شرح احوال مناقب و کرامات شیخ سعدالدین احمد انصاری (۱۱۴۰-۱۲۲۵ق) است. این کتاب چه از لحاظ ترجمه شخصی شیخ انصاری و چه از لحاظ اطلاعات عصری فرهنگی افغانستان، بسیار بسیار ارزشمند است.

۱-۳-۷. معرفی نسخه نشاة القدس

نسخه‌ای که در گنج‌بخش (ش ۴۰۴۵) موجود است، در روز جمعه ۲۳ ذی‌الحجه ۱۲۲۶ق در «فضل‌آباد» از توابع کابل در مقبره شیخ سعدالدین در ۵۱۷ صفحه کتابت شده است. کاتب نام خود را نوشته بود، اما بعدها کسی آن را محو کرده و به جای آن نام «میر محمد سعید» را نوشته است. ارزش این نسخه از دو جهت است: یکی اینکه یک سال بعد از وفات شیخ و سه سال بعد از تألیف کتاب کتابت شده و دیگر اینکه کاتب در حین اقامت در مقبره شیخ از کتابت فراغت یافته است (مایل هروی، ۱۳۷۳).

* نسخه‌های دیگر نشاة القدس در گنج‌بخش، ش ۱۰۱۲۷ با تاریخ کتابت ۲ رمضان ۱۲۲۶ق که این نسخه نیز در سر مزار شیخ در فضل‌آباد، کابل، کتابت شده و اقدام نسخ

شخصی محمدعلی، مکهد ضلع اتک، باز هم در ۱۹۹۵م در کتابخانه شخصی پیر ابوالخیر عبدالله جان مجددی، مرشدآباد شریف، پشاور که نسخه‌ای کامل در ۶۴۷ صفحه است اما تاریخ ندارد تا اینجا چهار نسخه خطی در پاکستان شناخته شده است.

* نسخه‌ای از *نشأة القدس* در کابل بوده و عزیزالدین و کیلی فوفلزایی در مقاله‌ای که در مجله *آریانا* دوره ۳۰، ش ۱، ص ۱۵ چاپ کرده می‌گویند: که این نسخه مهر شیخ سعدالدین احمد انصاری را دارد. در پذیرفتن گفتار فوفلزایی تنها مانعی که دارم این است که *نشأة القدس* در ۱۲۲۶ق به پایان رسیده یا لاقلاً در آن ذکر وفات شیخ موجود است پس چگونه نسخه‌ای از آن در حین حیات شیخ تهیه شده که مهر او را دارد؛ مگر اینکه نسخه به دست اخلاف شیخ رسیده باشد و آنان مهر شیخ را که نزد آنان بوده زده باشند.

* از دیگر آثار شیخ، آنچه به صورت خطی یا چاپی در شبه‌قاره هند موجود است، از قرار

زیر است:

۱. مجموعه رسائل سعدالدین احمد انصاری شامل *دیوان شورش عشق*، شرح *توبه‌نامه*، *رسالة مدح و اوصاف شعر و شاعری*، *حقیقت محمدیه*، در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب، لاهور (ش ۱۴۴۹ / ۲۹۱ و pi:vi).

۲. *تفسیر معدن اسرار*، خطی، گنج‌بخش، ش ۷۵۸ (مشترک، ۷۲/۱).

۳. *شواهد الطوالع* در اوراد و ادعیه؛ نسخه‌ای از این کتاب در موزه ملی کراچی فهرست اسامی مؤلفات شیخ را دارد که برخی از آنها را مؤلف *نشأة القدس* نام نبرده است. نام‌هایی که در این یادداشت آمده، عبارت است از: ۱. *کشف المحققین*، ۲. *شورش عشق*، ۳. *شور عشق*، ۴. *آهنگ عشق*، ۵. *فرهنگ عشق*، ۶. *جوش عشق*، ۷. *جوشش عشق*، ۸. *نیرنگ عشق*، ۹. *سوز عشق*، ۱۰. *ساز عشق*، ۱۱. *عین الایمان*، ۱۲. *معیار الکشوف*، ۱۳. *تفسیر معدن الاسرار*، ۱۴. *چهارده مکتوب اخیار*، ۱۵. *اسرار ذات*، ۱۶. *مرآت الجمال*، ۱۷. *حسن فروش*، ۱۸. *جان جوان* (کذا: جان جهان در *نشأة القدس*) ۱۹. *غیب الوجود*، ۲۰. *مثنوی حقایق*

- المعارف، ۲۱. معدن وحدت، ۲۲. خطب جمعہ، ۲۳. درود تاتار.
- نسخه دیگر از *شواهد الطوالع* در گنج‌بخش، ش ۸۸۰۶ موجود است (مشترک، ۱۶۷۱/۳).
۴. از کشف المحققین او نسخه‌ای در موزه و کتابخانه سالار جنگ، حیدرآباد دکن، ش ۳۳۷۲ موجود است.
۵. معیار الکشف او بار اول پیش کتابفروشی افغانی دیده شد که برای فروش به کتابخانه گنج‌بخش آورده شده بود اما معامله نشد و او نسخه واپس برد، تا اینکه سال‌ها گذشت و در ۱۹۹۵م نسخه‌ای در ۳۰۸ صفحه اما ناقص الآخر، در کتابخانه پیر عبدالله جان در پشاور دیده و یادداشت‌برداری شده است.
- نسخه‌ای از معیار الکشف در موزه پراونشنل سند، حیدرآباد (ش ۴۳۰-p) نیز است که تاریخ کتابت ۱۲۱۴ق را دارد و این مشخص می‌کند که نسخه در حین حیات مؤلف رونویسی شده است (مشترک، ۱۹۵۸/۳).
۶. نکاح‌نامه بی‌بی فاطمه که نسخه‌اش در گنج‌بخش (ش ۲۱۵۱) موجود است (مشترک، ۱۲۱۲/۸).
۷. مثنوی حقایق المعارف و دیوان قدوسی در یک جلد در گنج‌بخش (ش ۹۶۴۲) است (همان‌جا).
۸. دیوان شور عشق او در حیدرآباد دکن در ۱۳۰۹ش چاپ شده است.
۹. رساله در مدح و اوصاف شعر و شاعری که نسخه‌اش را در موزه ملی کراچی، در آخر دیوان شور عشق، ش ۱۱۳-۱۹۷۵.N.M دیده‌ام.
- مصطفی بن محمد ابراهیم، مؤلف نشاة القدس تألیفی دیگر به نام نوادر الفوائد دارد که در ۱۲۲۰ق تألیف کرده و در آن مطالب گوناگونی را گردآوری کرده است. نسخه‌اش در کتابخانه گنج‌بخش (ش ۱۱۱۰) موجود است (مشترک، ۸۳۹/۱ که مؤلف را دقیقاً نشاخته است).
- محمد قاسم دهنوی که مرید شیخ بود، کتاب عین العشق را در باب عشق و عرفان

نگاشته و به پیر خود پیشکش کرده است. نام محمد قاسم دهنوی در نشأة القدس هم آمده است. نسخه خطی کتاب عین العشق در کتابخانه گنج‌بخش (ش ۸۷۷۷۰) موجود است (مشترک، ۱۷۰۹/۳).

تولدنامه عبدالحکیم که مرید شیخ بود (شاید عبدالحکیم پشاوروی که نام او جزء اسامی مریدان شیخ در نشأة القدس موجود است) به سال ۱۲۱۷ق تألیف شده و نسخه آن در مجموعه آزر، کتابخانه دانشگاه پنجاب، لاهور (ش 0.218) نگهداری می‌شود (مشترک، ۱۲۰۰/۸).

۷-۳-۲. سبب تألیف نشأة القدس

«شمه‌ای از کیفیت جذبات و غلبات و حالات وجدانی و نکته‌ای از حقیقت فیوضات و کمالات انسانی... در تحریر قید و تسطیر آورده شود که عموم مخلصان و کافه مریدان و معتقدان که در اطراف و اکناف عالم افتاده‌اند و به واسطه بُعد مسافت و عدم استطاعت بهره‌اندوز حضور پرنور فیض گنجور وافی الخیور حضرت- ایشان رضی الله عنه می‌شود و آن‌هایی که بعد از این به عرصه وجود آیند و اخلاص و ارادت به جناب حضرت ایشان- داشته باشند، نیز از این دولت ابدی و سعادت سرمدی و فیوضات محمدی- علیه الصلوة و السلام- واقف گردیده و از کیفیت جذب و جنون مبارک ایشان اطلاع یافته، باعث ازدیاد خلوص عقیدت آن برادران گردد» (مایل هروی، ۱۳۸۰: ۸).

۷-۳-۳. وجه تسمیه و نحوه تقسیم مطالب نشأة القدس

مؤلف سنین عمر شیخ را در چهار بخش تقسیم کرده است: ۱. از سن نمو تا بیست‌سالگی، ۲. از سن وقوف تا چهل‌سالگی، ۳. از سن کهولت تا هشتادسالگی، ۴. از سن شیوخت تا صدوبیست‌سالگی؛ آنگاه می‌نویسد «لهدا از چهار مراتب سن حضرت شیخ، چهار نشأة آن ذکر کرده خواهد شد که در هر سنی نشأة مقدسه دیگر، مر حضرت ایشان را حاصل بود» (همان: ۱۱-۱۲).

مؤلف به تخصیص عدد «چهار» قائل است؛ مثلاً چهار عنصر، چهار فصل، چهار پاس،

چهار کتاب، چهار مذهب، چهار امام و... (او تقریباً از ۳۴ مورد چهارتایی نام برده است) و سپس کتاب خود را نیز به چهار «نشأة» تقسیم کرده است.

۱. نسب حضرت شیخ، تعداد اسامی عدد اولاد و احفاد، شمه‌ای از شمایل نیکوخصال و خصایص اطوار، تاریخ تولد (همان: ۴۸-۱۴).

۲. بیان مبادی حال مجذوبی و امور غریبه و عجیبه و کلمات شطحیه (همان: ۸۲-۴۹).

۳. سفر حرمین شریفین، صحبت و ملاقات با عزیزان و صاحب‌دولتان و از آن ارشاد گرفتن و بر سجاده مشیخت و مسند هدایت نشستن و ذکر عدد تصانیف کتب که بعضی را در حالت جذب و شکر و بعضی را در حالت افاقه و صحو گفته‌اند و ذکر بعضی مکاتب (همان: ۵۲-۴۹).

۴. روش سلوک ظاهر آن حضرت و ذکر بعضی از کلمات قدسیه، و ارادات، کشفیات، رموزات و اشارات (همان: ۵۱۷-۲۶۰).

۸. تعدد اسامی سعدالدین

جناب حضرت شیخ را ۱۴۱ اسم است که در واقع بر یکی از مخلصان و مریدان ایشان که ساکن زرمند بوده و میر ابراهیم نام داشته و قریشی بوده، به طریق الهام مکشوف شده (همان: ۲۳). مؤلف همه ۱۴۱ نام صفاتی شیخ را ثبت کرده و می‌گوید که این اسامی در خانقاه او به‌عنوان ورد و دعا خوانده می‌شوند. علما، مشایخ کشمیر، سادات پشاور و یکی از خلفای شیخ نیز رساله‌هایی در شرح اسمای شیخ تألیف کرده‌اند (همان: ۲۶). نام اصلی او سعدالدین احمد بود و «دیوانه صاحب، حاجی صاحب، اشتهار دارند و شاه افراد هم حضرت ایشان را می‌نامند» (همان: ۲۶).

۹. تاریخ تولد شیخ

مؤلف، قطعات تاریخ تولد شیخ را که سروده قطب‌الدین احمد، متخلص به «فارغ»، فرزند

شیخ ملا عبداللطیف «تائب» برادرزاده شیخ، دامالی محمد سلیم حصارى و خودش است نقل کرده (همان: ۴۶-۴۷) و مطابق این قطعات شیخ در ۱۱۴۰ق تولد یافته است. قطعات تاریخ تولد و وفات شیخ که خود مؤلف سروده است:

هزار و یکصد و چهل بود کان مهر	ز برج سعد طالع گشت چون مه
چو در هشتادوینچ عمر شریفش	رسیده بود آمد پیک ناگه
ده دو از رجب و شب از دوشنبه	به حق پیوست فخر اهل جنه
که ناگاه عقل در گوش دلم گفت	«کمال شیخ سعدالدین» آگه
ز عقل کل چو جستم سال فوتش	بگفتا «رحمه الله تعالی»

(ملخص، ص ۵۱۴-۵۱۶)

از ماده تاریخ «کمال شیخ سعدالدین» رقم ۱۲۳۰ استخراج می شود که با تاریخ وفات شیخ (۱۲ رجب ۱۲۲۵ق) جور نمی شود. ماده تاریخ «رحمه الله تعالی» برابر با ۱۲۲۵ است.

۱۰. تألیفات شیخ

شیخ کثیر التصانیف بود و مؤلف از قول شیخ نوشته که «چون یک کتاب تمام می شد»، شروع در نوشتن کتاب دیگر می کردم (مایل هروی، ۱۳۸۰: ۱۰۹). مؤلف، فهرست تألیفات شیخ را که آمیخته به نظم، آیات و احادیث و در حالت صحو نگاشته بود، در حدود ۳۲ عنوان برشمرده است؛

۱. عشق جوش، ۲. اخبار خرابیات، ۳. اسرار ماوای ذات، ۴. حسن فروش ۵. مرآت الجمال، ۶. جان جهان، ۷. معدن وحدت، ۸. غیب الوجود، ۹. حقایق المعارف، ۱۰. عین الایمان، ۱۱. شور عشق، ۱۲. ذکر العیش، ۱۳. صفت کعبه معظمه، ۱۴. دیوان شیخ قدوسی، ۱۵. رساله شعر و شاعری، ۱۶. رساله نور محمدی، ۱۷. معوذات، ۱۸. عقاید مختصر، ۱۹. عهد الموثوق، ۲۰. حبل المتین، ۲۱. تفسیر معدن الاسرار، ۲۲. بیرخ، ۲۳. کشف المحققین،

۲۴. ریاض الثقات، نام دیگر آن فوض النجات (ص ۱۱۶)، ۲۵. معیار الکشفوف، ۲۶. شواهد الطوالع، ۲۷. درود تاتار، ۲۸. حرز الغیث، ۲۹. خواص الاسماء، ۳۰. خطبه‌های آدینه، ۳۱. رساله قدسیه، ۳۲. رازنامه که در حسن تألیف نشاء القدس در حال نگارش بود.

۱۱. نامه‌های شیخ

شیخ در جواب عرایض و سؤالات عزیزان و بزرگان اطراف عالم از بلخ، بخارا، سمرقند، ارکنج، کشمیر و کامه، نامه می‌نوشت (همان: ۱۲۹-۱۳۰) و مؤلف ۷ نامه او را نقل کرده است؛ قاضی میرقلندر، ملافضیل مفتی بن ملامحمدی، عبدالله مفتی بن ملا عظمت‌الله، ملاادراک مفتی بن ملا عبدالصمد مفتی، ملا برات بن عبدالغنی (همان: ۱۳۰).

مکتوب دوم: به علما و سادات بخارا به نام ملا محمد اسماعیل مدرس؛ مدرسه چوبین ودا، ملا سید خواجه، میر عبدالرحمن خواجه ودا، ملا محمد یوسف، ملا عوض بدل و محمد ابراهیم و... (همان: ۱۴۶).

مکتوب سوم: به شیخ آدینه محمد خواجه ارکنجی که معانی برخی اشعار دیوان شور عشق را خواسته بوده است (همان: ۱۴۶).

مکتوب چهارم: به ملا محمد اسماعیل بخاری درباره خوابی که دیده بود (همان: ۱۵۲).

مکتوب پنجم: به پادشاه کابل درباره وبایی که کابل را فرا گرفته بود و مردم روزه می‌شکستند (همان: ۱۵۶).

مکتوب ششم: به ملا اسدالله شاه کشمیری در پاسخ ۱۲ پرسش او (همان: ۱۵۹).

مکتوب هفتم: به میر سید احمد، خواهرزاده پادشاه بخارا، میر ابوالحی، قاضی القضاة سمرقند، و خواجه هدایت‌نشان بخارایی (همان: ۱۸۲).

۱۲. نتیجه‌گیری

نسخ خطی به‌طور کلی به آثاری اطلاق می‌شود که پیش از ابداع صنعت چاپ به‌صورت

دستنویس تهیه شده و روی پوست یا کاغذ نگارش یافته‌اند (افضلی، ۱۳۸۶).

نسخ خطی به‌عنوان یکی از آثار ارزشمند فرهنگی تاریخی از عناصر اصلی هویت فرهنگی هر کشور و تمدنی محسوب می‌شود. نسخه‌های خطی، میراث مکتوب ارزشمندی است که از نیاکان دانشمند و اهل ادب و بصیرت به ما ارزانی شده است. نسل حاضر به داشتن چنین آثاری افتخار کرده و به آن‌ها مباحثات می‌ورزد. گذشته از آنکه این آثار از نظر محتوایی قابل تأمل هستند، از نقطه نظر هنری و تاریخی نیز به‌عنوان اسنادی معتبر مورد بررسی کارشناسانه محققان و پژوهشگران قرار می‌گیرند. مطالعه و بررسی دقیق نسخه‌های خطی، جنبه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی و گرایش‌های فکری عقیدتی و فراز و فرود تحولات فرهنگی هریک از دوره‌های تاریخی را نمایان خواهد ساخت (تسیحی، ۱۳۸۴).

با توجه به مبانی نظری پژوهش نسخ خطی دارای ویژگی‌های بصری و زیبایی‌شناسی بوده که این عناصر در هر نسخه خطی کمابیش مشترک است. قطع و اندازه نسخ خطی در ادوار مختلف، متفاوت و متنوع بوده است. با وجود این، مهم‌ترین و رایج‌ترین قطع نسخ، قطع سلطانی، رحلی، وقعی، وزیری، خستی، بیاض، بغلی، جانمازی و حمایلی بوده و در نسخ خطی از انواع کاغذ سمرقندی، خراسانی، خانبالیغ، ختایی، پوستی و فرهنگی استفاده می‌شده است (متفکر آزاد و پایدارفرد، ۱۳۹۴).

از میان تمامی خطوط رایج در ادوار مختلف، تاریخ تولید نسخ خطی و امر کتابت، همواره از جنبه زیبایی سه خط نسخ، نستعلیق و شکسته نستعلیق در درجه اول اهمیت و معیار کاملی برای امر کتابت بوده و در ملاحظات نسخ خطی آثار سعدالدین انصار بهره‌گیری از خط نستعلیق در امر کتابت بیشتر مشهود است (فضائلی، ۱۳۵۰).

بررسی نسخه‌های خطی فارسی نه‌تنها میراث ادبی افغانستان کنونی و ایران، بلکه میراث فرهنگی و تاریخی ملل خاورمیانه، فرارود و هند را نیز در بر می‌گیرد. نسخه‌های خطی فارسی از نظر موضوع و محتوا منابع ارزشمندی برای پژوهش و یادگیری تاریخ اجتماعی و

سیاسی، ادبیات زبان و علوم دیگر در سده‌های پیشین به شمار می‌آیند (زهره‌وند، ۱۳۸۱). در میان شاعران کلاسیک فارسی، شیخ سعدالدین یکی از رهروان تیزگامی است که در وادی ساختارشکنی و نوآوری در اکثر فرازونشیب‌ها نسبت به همسفران و اشخاص پیش از خود، گامی پیش نهاده است. او از یک سو در مکتب مولوی و عرفای دیگر مدتی درس خوانده و از سوی دیگر درس‌های دانشگاه عرفان، خود کج‌ومج است که عارف را به گونه‌ای پرورش می‌دهد که گاه هر لحظه بت می‌تراشد (مولوی، ۱۳۸۷) و گاهی هم هر نفس او را نفس تازه‌ای می‌پاشد (انصاری، ۱۳۸۹).

این عارف بزرگوار علاوه بر علم، فضل، شور و وجد، کسب تصوف و معرفت، طبع موزون تصانیف هم داشته و کتب زیاد در علم تصوف به معرفت و حقایق دارد که به عقیده بعضی به ۲۴ کتاب و به عقیده اکثر زیاده از آن (۳۴ کتاب) است. از جمله کتاب‌هایی که نسخ خطی آن نزد علاقه‌مندان پیدا می‌شود، می‌توان به شور عشق، کشف المحققین، تفسیر معدن الاسرار و نشأة القدس نام برد (تسبیحی، ۱۳۸۴).

با توجه به موارد یادشده، شیوه‌های تازه شیخ سعدالدین، تنها در بخش عرفان تمام نمی‌شود، بلکه او در حوزه ادب فارسی نیز یکی از چهره‌های شاخص زبان فارسی است؛ به طوری که ایشان تشبیهات، استعارات، تکرارها و پارادوکس‌های گوناگون و بدیعی را در آثار خود آفریده است (کاشفی، ۱۳۹۰).

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که نگاه شیخ سعدالدین در نسخ خطی آثارش، به حوزه عرفان محققانه بوده و همچنین در این مکتب شیوه ویژه‌ای داشته که یکی از آن‌ها کنار هم گذاشتن اندیشه‌های وحدت وجود و وحدت شهود است (خلیل، ۱۳۳۴).

منابع

۱. آذرشب، محمدعلی و محمدی، علی‌اکبر (۱۳۹۶)، «پژوهش درباره آثار و نسخ خطی

۱. ابوالفضل میکالی، «ادب عربی، سال نهم، شماره ۲، ۱-۱۵.
۲. افشار، ایرج (۱۳۷۶)، فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه تهران، نشر بهارستان.
۳. افضلی، مهدی (۱۳۸۶)، «تحلیلی بر آمار نسخ خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه»، آیین میراث، دوره جدید، سال ششم، شماره ۳، ۷۴-۹۸.
۴. افکاری، فریبا (۱۳۸۱)، «بررسی یادداشت‌های نسخه‌های خطی مجموعه سید محمد مشکوة (قرن ۶ تا ۱۲)»، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کتابداری، دفتر ۳۹، ۱۲۱-۱۵۶.
۵. انصاری، سعدالدین احمد (۱۳۸۹)، دیوان شور عشق، به اهتمام حبیب‌الله ابراهیم‌زاده، کابل، کتابفروشی میوند.
۶. انصاری، محمدصابر (۱۳۷۸)، مجله آرش، شماره ۱، ۴۶.
۷. تسبیحی، م.ح (۱۳۸۴)، فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، پاکستان.
۸. جامی، احمد (۱۳۳۵)، شرح حال و آثار شیخ سعدالدین انصاری، کابل: بی‌نا.
۹. جوکار، نجف و دیگران (۱۳۹۳)، «نوآوری و قالب سکنی در شعر شیخ‌الدین انصاری»، فنون ادبی، سال هشتم، شماره ۱، ۱-۴.
۱۰. خلیل، محمد ابراهیم (۱۳۳۴)، رساله یک مرد بزرگ، کابل: بی‌نا.
۱۱. زهره‌وند، علی (۱۳۸۱)، «گنجینه نسخه‌های خطی جمهوری آذربایجان»، فصلنامه روابط خارجی، سال سوم، شماره ۱۲، ۱۶۵-۱۷۵.
۱۲. فضائی، حبیب‌الله (۱۳۵۰)، اطلس خط، اصفهان: انتشارات انجمن آثار.
۱۳. کاتب، وزیر علی (۱۳۲۱)، مجله آریانا، شماره ۱، ۱۵.
۱۴. کاشفی، حبیب‌الله (۱۳۹۰)، بررسی تحلیلی اندیشه‌های عرفانی شیخ سعدالدین احمد

انصاری و بیان ادبی او با تکیه بر دیوان شور عشق، شیراز: دانشگاه شیراز.

۱۵. کهزاد، احمدعلی و دیگران (۱۳۸۳)، تاریخ ادبیات افغانستان، کابل: نشر پارس بوک.

۱۶. مایل هروی، نجیب (۱۳۷۳)، تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۱۷. متفکر آزاد، مریم و پایدارفرد، آرزو (۱۳۹۴)، «بررسی ویژگی‌های نگارگری نسخ خطی مصور با تأکید بر نسخه مصور یوسف^(ع) و زلیخا در کتابخانه مرکزی تبریز»، فصلنامه نگارینه هنر اسلامی، شماره ۶، ۵۶-۷۰.

۱۸. منزوی، احمد (۱۳۹۵)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و افغانستان.

۱۹. مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد (۱۳۸۷)، مثنوی معنوی، به اهتمام رینولد نیکلسون، تهران: نشر اروند.